

KINDA ISTVÁN

FARAGOTT SÍRKÖVEK KUTATÁSA SZÉKELYFÖLDÖN. HAVADTŐ „FELFEDEZETT” SÍREMLÉKEI¹

BEVEZETŐ

A

magyar néprajz a sírkövekre nem sok figyelmet fordított; alig tudunk valamit a keresztekről, szinte semmit a sírkövekről; ma a kőfaragó központokat még nem ismerjük, éppen ezért nem vállalkozhatunk másra, mint néhány megemlítésére – sorolta Balassa Iván a néprajztudomány tartozásait alig negyedszázada *A magyar temetők néprajzában*, majd ugyanez hangsúlyozódik *A székelyföldi Erdővidék temetői* című, főleg fejfákról szóló könyvében is (Balassa 1989, 1992). Péterfy László szobrászművészként fogalmazta meg ugyanezt egy kisebb térségre vonatkozóan: „A Nyárad és a Kis-Küküllő menti falvak temetőinek sírkövei nem tartoznak a magyar művészet számon tartott, adatolt alkotásai közé, s még a népművészettel foglalkozó szakmunkákból is hiányzik leírásuk” (Péterfy 2005: 93). Balassa felhívása óta, az eltelt negyedszázad alatt sem történt jelentős előrelépés, miközben a porladó homokkövek egyre szűkebb területet kínálnak a megkésett elemzésekhez.

A fejfák/kopjafák kiskönyvtárnyi szakirodalmához képest alig van kiemelni való a kőből készült népi síremlékekkel kapcsolatos szűkös irodalomból. Néprajzi és művészettörténeti kutatásukra Székelyföldön a 20. század elején sporadikus példa a Sebestyén Károly dolgozata Háromszék régi sírköveiről (Sebestyén 1907). Kós Károly egy antropomorf ábrázolású királyfalvi sírkő alapján fogalmazta meg, hogy a „pusztuló fejfák közt megmaradt kevés régi sírkő is figyelmet érdemel”, ám a Kis-Küküllő menti népművészetet bemutató kötetben maga is mindössze két faragott sírkő rajzát közli (Kós 1978: 97). Erdély régi sírköveit legalaposabban a marosvásárhelyi temető (Kelemen 1977), valamint a kolozsvári Házsongárd (Herepei 1988) gazdag öröksége kapcsán vizsgálták.

1 Készült az MTA Domus Hungarica 2014-es szülőföldi ösztöndíj támogatásával.

Az 1970-es évektől Háromszéken és a Kis-Küküllő menti településeken is célzott kutatások kezdődtek az egyre kopottabb feliratú kövek üzeneteinek megfejtése céljából. Demeter Lajos Sepsiszentgyörgy zsidó temetőjének módszeres kutatása mellett feldolgozta Sepsiszentkirály sírkőállományát is (Demeter 1997, 2001), nemrég terjedelmes dolgozatban összefoglalta háromszéki tapasztalatait (Demeter 2005). Sarudi Sebestyén József műemlékvédelmi szakmérnök szintén háromszéki sírkövekre hívta fel a figyelmet egy rövid közlemény erejéig (Sarudi Sebestyén 1991).

A Kis-Küküllő menti településeken – kiemelten Kenden, majd Havadtón – Péterfy László az 1970-es évektől kezdődően fotókból, rajzokból és részletes leírásokból álló dokumentációt készített, a gyűjtött anyagból később Magyarországon kiállítást is szervezett. Jól érzékelve a sírkőállítás gyakorlatának a népi kultúra rétegeibe való organikus beágyazottságát, Péterfy néprajzi és művészettörténeti fronton is felhívta a figyelmet a kőből készült sírjelek kutatásának fontosságára. Előbb a *Folklór Archívumban* publikált dolgozatában (Péterfy 1977), majd az MTA BTK Művészettörténeti Kutatócsoport *Ars Hungarica* folyóiratában (Péterfy 1983), legutóbb a Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára sorozatban a Mentor Kiadónál megjelent *Marosszék régi sírkövei* című kötetében (Péterfy 2005) kongatott vészharangot e rohamosan pusztuló néprajzi-művelődéstörténeti örökség érdekében, terepmunkája során ugyanis folyamatosan azzal szembesült, hogy a kövek eltűnése miatt feltárásai esetlegesen, töredékesek maradtak.

A Kis-Küküllő és a Nyárad elválasztóján, az Abod-patak mentén fekvő Geges régi sírkövei kapcsán Nagy Zsolt közölte kutatási eredményeit (Nagy 2013). Legutóbb Pozsony Ferenc egy kalotaszegi temetőkről szóló fotóalbumhoz írott előtanulmányban összefoglalót készített a téma néprajzi és művészettörténeti kutatástörténetéből (Pozsony 2015).

Valamennyi felsorolt szakmunka hangsúlyozza, hogy a polgáriasodás és a városiasodás hatásaként a kőből faragott sírjelek erdélyi nemesi minták alapján bukkantak fel a köznép körében, megjelenésük idejét a 18. századra teszik. A sírkövekre irányuló tudományos figyelem elmaradásában az is közrejátszott, hogy a halál kultúrájával foglalkozó művészet- és művelődéstörténeti kutatás az európai civilizáció halottkultuszának művészi emlékeit, funerális rítusait a klasszicizmus koráig tárgyalja, mivel megállapítása szerint valójában eddig a korszakig lehet koherens rítusról, releváns szimbolikáról, halotti kultúráról és funerális művészetről beszélni. Az 1860–70-es évektől ugyanis a kultusz és a művészet terén egyértelmű értékdevalválódás, a szimbólumok kiüresedése, giccsbe fulladása tapasztalható, melynek mélyén világségi krízis sejthető (Németh 1983: 10). Látnunk kell azonban, hogy a népi kultúrába beágyazódott, a falusi temetőkben is megjelenő változatos emlékjelek nem csak az európai művészetekben ható stílusirányzatok és azok helyi adaptációiként értékelhetők, hiszen azok által szimbolikus kifejezésre jutnak a lokális világok társadalmi és gazdasági erőviszonyai, világsége, halállal és elmúlással kapcsolatos tudása (Bartha 1992), az egykori emberek ízlésvilága, s nem utolsósorban a falusi kőfaragók egyénisége és alkotói találmányosága is. Igaza van Péterfy Lászlónak abban – a falusi temetőkben álló, helyi mesterek által készített sírkövek tekintetében legalábbis –, hogy a városi iparosok egyértelmű befolyása ellenére a sírkövek faragásaira ugyanaz a hagyományos szemlélet- és kifejezőmód jellemző, mint a magyar népművészet egészére (Péterfy 2005: 93). Ha tehát a követ nem mint pusztán artefaktumot tekintjük, a naív vagy magasművészeti értékének a meghatározásán túl az azt létrehozó és használó társadalmi, illetve szakmai kontextus kibontásával a sírkövet a tárgyi- és társadalomnéprajzi kutatás területére, néprajzi témaként pozicionáljuk.

TEMETŐGONDOZÁS, -RENDEZÉSI KÍSÉRLETEK SZÉKELYFÖLDÖN

Székelyföld 19. századi temetkezési helyeinek nagy része napjainkban meglehetősen elhanyagolt állapotú. A nem kaszált területet évek alatt birtokba veszik a bokrok, majd áthatolhatatlanul sűrű csalitos nő. Ahol újabb parcellát nyitottak a temetkezések céljából, a régi temető két-három évtized alatt beerdősödött. Helyszűke esetén jellemző a régi, gondozatlan sírok felszámolása, a sírjelek eltüntetése, az új sírokba történő beásása.² A környezet elhanyagoltsága mellett a rendszerint homokkőből készült sírjeleket a savas eső, az időjárás viszontagságainak való kitettség, a nagy hőmérséklet-ingadozás, a víz és a fagy is jelentősen károsítja, más részük eltörik, kidől, vagy a rájuk nehezedő egy-két évszázad súlya alatt a föld alá süllyed. A régi sírkőállomány eltűnése ugyanakkor épületanyagként történő hasznosíthatóságában is keresendő, de nem egy példa mutatja, hogy a találékonyabb gazdák – a vésett felirattal lefelé fordítva – járdaként rendeltek új funkciót egy-egy ilyen emlékjelhez.

Háromszéken az utóbbi években halottak napja táján évről évre sajtóvita, érzelmektől fűtött polemizálás zajlik a hősi halottak nyughelyének rendezése-kitisztítása körül, másrészt a térség falusi temetőiben fellelhető régi sírjelek, fejfák, faragott sírkövek rendezési, megmentési munkálatait illetően. A legnagyobb visszhangot 2012-ben Árkos temetőjének a rendezése váltotta ki, amely során több tucatnyi 19. századi sírkövet – köztük 1848-as hősök faragott emlékköveit – erőgépekkel a temető betonkerítése mellett szinte egymást érő sűrű sorban betonlapzatba foglaltak (Furus 2012; a replika jogán: Máthé 2012; tudósítás: Lévai 2012). A temetőtakarítók jóindulatát a témában nyilatkozó szakemberek sem kérdőjelezték meg, viszont felhívták a figyelmet, hogy a kivitelezés több szempontból is problematikus, a teljesületlen állagvédelmi elvárások mellett etikai kérdéseket is felvet, amellett, hogy tényként kezelendő: megsemmisült a környék egyik legértékesebb sírköves temetője (Szócsné Gazda 2012). A több településen is tapasztalható, többé-kevésbé sikeres megoldáskeresés azt jelzi, hogy a közösségek felismerték: valamit kezdeniük kell őseik emlék-örökségével, tovább kell örökötsék, át kell hagyományozzák a következő nemzedékeknek is.

Temetőrendezés címen többféle megoldással találkozhatunk a székelyföldi temetőiben. Bikfalván például a földre támasztva a cinteremben, a templom külső fala és a templomot körülvevő fal mentén felsorakoztatva helyezték el a temetőből egybegyűjtött 19–20. századi vésett homokkőemlékeket. A mintegy 30 darab kisebb-nagyobb méretű sírjelet beletárolták, felirataikat fekete festéssel tették olvashatóvá. A gondoskodó szándék egyértelmű, ám az árnyékos cinterem állandó nyírka, valamint a falnak támasztás következtében a feliratokat közvetlenül áztató csapadék a fokozott degradáció veszélyével fenyeget. Sepsiszentgyörgyön a szemerjai gyülekezet református temploma körül a földre állítva helyezték el néhány olvashatatlanul kopott régi követ egymás mellett. Zabolán néhány éve a temetőben talált koporsó alakú sírkövet, tumbát a polgármesteri hivatal udvarára szállították be, ahonnan aztán védett helyre, a Csángó Néprajzi Múzeum főépületének eresze alá került. A zabolai civilek önkéntes munkával közel 30 darab régi sírkövet a temető

2 Kopjafás temetők esetében szintén a halottak napi nagytakarítás során kerülnek kidobásra a korhadt, kidőlt emlékjelek. A Székely Nemzeti Múzeum fejfagyűjteményének egy részét éppen azok a darabok képezik, amelyeket a halottak napja körüli temetőtisztításkor az emlékezésre készülő közösségek a temető szélére, árkába dobtak.

elején állítottak fel sorban, közvetlen környezetüket kockakövel kirakva tették mutatósabbá. A régi kövek védelme a környezetükből kiemelve és csoportosítva vállalható stratégia lehet kisebb számú, elhanyagolt, „gazdátlan” vált sírkő esetén, egy jelentősebb sírkőállomány, esetleg a százasával álló régi kövek helyükről való eltávolítása azonban a Ceașescu-rezsim terület-szisztematizálására emlékeztető elfogadhatatlan megoldás.

A HAVADTŐI TEMETŐREHABILITÁCIÓ ÉS ELŐZETES EREDMÉNYEI

A nagy darabszámú sírkőállomány problémájával pontosan a Péterfy László által kutatott településen, a Kis-Küküllő menti Havadtőn találkoztunk. A falu a 19–20. században sírkőfaragó központként volt ismert a régióban, a Menyhárt és a Kerekes családok két-három nemzedékéhez kötődő, homokkőből készült sírjelek 25–30 településre jutottak el (Péterfy 2005: 84–85). Míg a legtöbb faluban mára a havadtőiek által faragott sírkövek eltűntek a temetőkből,³ a helyi köztemető néhány új sír megjelenésével is viszonylag egységes maradt, bár a kövek az idő múlásával kidőltek, elsüllyedtek, egy részükre már csak a KJNT archívumának Péterfy által 30 évvel korábban készített fényképei emlékeztettek. A néprajzi szakirodalomba is bekerült temető rehabilitációját egy 2013-ben bejegyzett helyi civil szervezet, a Pro Havadtő Egyesület halaszthatatlan feladatként tűzte célul, hogy a következő nemzedékek számára ne csak néhány „kőnigsbergi töredék” maradjon (vö: Péterfy 2005: 93, a kiemelés is tőle).

Előzetes terepbejárások alapján a sírkövek számát 100–150 darabban határoztuk meg. A stratégia kidolgozásában több néprajzi és műemlékvédelmi szempontot is figyelembe vettünk. Abból indultunk ki, hogy Péterfy az 1980-as évek elején több követ kiásott, így neki köszönhetően számos szép darab megmenekült az eltűnéstől.

Egy 10 kőre kiterjedő próbaásás során arról is meggyőződünk, hogy a föld a legtöbb esetben jótékony védelmet nyújtott a föld alá került részeknek, míg az időjárás viszontagságainak kitett sérülékeny kőanyag a hőmérséklet-ingadozás általi erózióknak és a savas eső okozta kémiai mállásnak tulajdoníthatóan kopottá vált (vö: Konkoly 2014).

Nem volt nehéz felismerni, hogy a beavatkozás elodázása értékes példányok végleges eltűnését jelentheti, amint a szomszédos települések régi temetőinek a szemrevételezése során tapasztaltuk. Erdőszentgyörgyön például, ahol nagyon sok faragott régi sírkő áll egykor – köztük Havadtőn készült kövek is –, a régi temető teljesen beerdősödött, a kövek egy részét elnyelte a föld, másokat – amint a helyszíni szemle alatt tapasztaltuk – darabokra törve beöntötték az újonnan készülő sírkeretekbe, ezzel is spórolva a homokkal és a cementtel. A Havad-patak menti települések – Vadasd, Havad, Nyárádszentsimon, Rigmány –, illetve az Abod-patak menti Gegecs régi sírkövei is a föld alá süllyedve tűnnek el nyomtalanul (vö: Nagy 2013), tehát amellett, hogy a föld alatt valószínűleg jó állapotban vannak, számunkra örökre elvesztek.

Tény, hogy a laza szerkezetű homokkő számára a legnagyobb védelmet a csapadéktól védő fedél jelentené. Ennek biztosítása a kövek összegyűjtésével és fedél alá helyezésével valósulhat meg, ám egy ekkora mennyiséget biztonságossá tevő infrastruktúra hiánya

3 Péterfy László szóbeli közlése szerint a nagykendi temető mintegy 200 régi sírkőve az utóbbi négy évtizedben nyomtalanul eltűnt.

mellett a megoldás legnagyobb problémája, hogy a kőállomány összegyűjtésével a falu régi temetője teljesen felszámolásra kerül, köztük olyan nemzeti, családi temetőrészek is, amelyek még mindig temetkezési helyként szolgálnak a helybeliek számára.

Mindezek figyelembevételével és megvitatásával 2013-ban Havadtőn nagyszabású temetőrendezési program indult. A Pro Havadtő Egyesület mellett szakmai partnerként a Székely Nemzeti Múzeum is felvállalta a projektet. A többlépcsős örökségmentő program első lépéseként helyi önkéntesek kalákába szerveződve elkezdődtek a kidőlt, elsüllyedt kövek kiásását, a helyükön történő újraállítását és elnagyolt felületi megtisztítását, az *in situ* megőrzés szándékával.⁴ A *sírkőmentő kalákaként* mediatisált eseményeket a szomszédos közösségek is érdeklődő figyelemmel követték, a havadtői szervezetek többen is megkeresték a rövid idő alatt látványos eredményeket hozó „kutatói” „módszertan” ügyében.

Másfél év alatt összesen nyolc temetőrendező kalákára került sor, alkalmanként 15–35 fő részvételével. A kezdetben legfeljebb 150 darabra becsült állomány a módszeres, irányított feltárással, teljesen eltűnt darabok előkerülésével néhány akciót követően a duplájára emelkedett. A mind távolabbinak tűnő befejezés a helyi önkénteseket is lehangolta. Az addig is rendkívüli erőfeszítést igénylő munka nehezét, egy 5-6 ár területű sűrű bozotos kivágását és a kövek gyökerek közül történő kiemelését végül egy 15 főből álló elszánt belga cserkészcsapat egyheti intenzív segítségével sikerült befejezni.⁵ 2014. július végén a belga önkénteseket búcsúztató nyilvános ünnepség keretében értékeltük az eredményeket: a program kezdete óta 421 darab faragott sírkövet állítottunk fel eredeti helyükön, ebből egy kő 1795-ös datálása, az állomány fele, több mint 200 darab a 19. században, másik részük a 20. század első felében készült.

Az egyértelmű siker ellenére sajnálattal állapítottuk meg néhány kiemelkedő darab eltűnését az 1980-as években történt dokumentálás óta, többek közt egy 1791-es datálású példány, egy nagyméretű őrdarut ábrázoló sírkő, valamint egy 48-as honvéd karddal-puskával díszített síremléke a temető többszöri alapos átfésülését követően sem került elő.

A kövek láthatóvá tételével a közösségi emlékezetben az előző nemzedékekről tárolt tudás visszaigazolást nyert, ma már láthatóak a valamikori helyi mesterek által művesen faragott sírkövek a temetőben, a falu utóbbi két évszázados múltja a mindennapok részévé vált. A beavatkozó feltárással a temető kutatása előtt új perspektíva nyílt, már a terepmunka is sok esetben valódi felfedezéssel járt: a láthatatlan motívumok, szövegek, eltűntnek vélt darabok mellett ismeretlen mesternevek, a sírkövek újrahasznosítását igazoló adatok kerültek elő, melyek korrigálják, kiegészítik és továbbírják mindazt, amit eddig erről a temetőről (és általában a Kis-Küküllő menti temetőkről) és a havadtői kőfaragókról tudtunk. A meglepetések mértékét jól érzékelteti, hogy például a *Marosszék régi sírkövei* című kötet címlapfotóján megörökített 1852-es datálású sírkőnek a kiemelésével 160 év után napvilágra került egy aprólékosan kidolgozott dombormű, egy fél méteres ekemotívum, utalva az elhunyt gazdálkodó mivoltára – és természetesen a kőfaragó magas szakmai jártasságára.

4 Énlakán hasonló módon jártak el, a temető régi, kidőlt, elsüllyedt köveit az utóbbi években a megtalálásuk helyén ásott gödörben állították fel, elmaradt viszont a kövek közvetlen környezetének a rendezése, a gödrök feltöltése, a csapadékvíz elvezetése, így a téli hónapokban jeges vízben álló évszázados sírkövekkel szembesülhetünk.

5 A csoport a Pro Havadtő Egyesület által a Jeunes en Roumanie nemzetközi program keretében benyújtott pályázat célkitűzéseit támogatta önkéntes munkájával.

A KUTATÁSBAN REJLŐ LEHETŐSÉGEK: EGY ISMERETLEN KŐFARAGÓ PÉLDÁJA

Kutatásunk elkezdéséig úgy tudtuk, hogy a Kis-Küküllő menti kőfaragók közül Menyhárt Károly volt „az egyetlen, aki sírköveire gondosan felvéste nevét, ami ekkortájt szokatlan jelenségnek számított. Egy-két monogramon és mesterjegyen kívül csak a templomok kazettás mennyezetein láthatjuk feltüntetve készítőik nevét” (Péterfy 2005: 86). 2013 májusában egy kiásott 1841-es datálású kő alsó részén gyakorlatlan kéztől származó tétova Sz I monogram vált láthatóvá, majd ugyanebből az évből egy másikon *Irta – Szopos Is* felirat, egy hónappal később pedig egy szintén 1841-es kővön feltűnt a teljes mesternév: *(irta Szo = pos Ist : ÁrmálistA*. Tucatnyi más kő faragása, díszítményének és feliratának a megkomponálása arra utal, hogy a nagy nevet szerző Menyhárt Károly kőfaragóval egy időben több éven keresztül egy szintén termékeny sírkőkészítő dolgozott a közösségi emlékezet megmentésén, rögzítésén. De vajon ki lehetett ez a kőíró mester, aki elkerülte a temetőt több ízben bejáró Péterfy figyelmét?

A vélhetően csíki származású Szopos család⁶ a történelmi források szerint a 17. század legelején már jelen volt Havadtó társadalmában. 1602-ben a Básta György által császári hűsége esketett marosszéki nemesek, lófők és szabad székelyek összeírásában találjuk a család egyik őst, Zopos Gieörgj jobbágyot, aki 1603-ban colonus Gregorius Zoporként tűnik fel, majd 1614-ben, a marosszéki székelyek általános összeírásakor ugyanő Zopos Gjorgj konfiskált jobbágyként vétetett fel a listára (Demény 1997: 120, 139, 254).

Másfél évszázaddal később a családnak már több ága van, amint az kiténik a református egyházközség határhasználattal kapcsolatos tanúvallatási jegyzőkönyveiből: míg Szopos Zsigmond 1765-ben a falu előjáróival együtt – nem tudni, hogy szabad székelyként vagy armalistaként⁷ – küldöttként közvetített erdőszentgyörgyi gróf Rhédei Zsigmond és Havadtó közössége között, a megkérdezett tanúk között felbukkannak a familia jobbágysorban lévő ágának tagjai is: Szopos Imre (28), méltóságos gróf Malomvizi Kendeffi Elek úr őnagysága jobbágya, valamint Szopos István (42), méltóságos gróf Rhédei Zsigmondné asszony őnagysága jobbágya (MMÁlt HREi 1765: 2^a–2^a). Tíz évvel

6 A *Székely Oklevéltár* adatai szerint a családnevet viselőik Csikszentimrén és Csikmindszenten, illetve Székelyudvarhelyen is jelen voltak (Szádeczky 1898: 57, 59; Demény 1997: 84, 371, 578, 806, 807). Az *Erdélyi Királyi Könyvekben* feltűnő adat – *Primipilares Georgii Szopos de CsikSzereda* – szerint Apafi Mihály 1663. február 3-án Segesváron csikszeredai Szopos György számára lófősítő levelét bocsátott ki, melyet az utódaira – név szerint két fiára, Györgyre és Ferencre is kiterjesztett: *idem Georgius Szopos ac per eum filii jam nati Georgius et Franciscus, haereditatem et posteritates ipsorum* (Gyulai 2005: 654).

7 A 16. századtól a korábbi gyakorlatot, a birtokadományval (*in res*) történő nemesítést fokozatosan felváltotta a csak személyes nemesítést (*in persona*) tartalmazó oklevél, amely a benne szereplő címerfestményről kapta a címereslevél (*litterae armales*, magyarul *armális*) elnevezést. Tulajdonosát armalistáknak nevezték (Szálkai 2010). Társadalmi besorolásuk szerint az armalisták adózó nemesek (Benkő 1999: 10). A székelyföldi armalisták a kismenességhez tartoztak, tagjaink személy szerinti nemességgel rendelkeztek. „Éppen úgy szántottak-vetettek az egytelkesek, mint mondjuk a szabad parasztok. (...) a kismenesség a paraszti életforma részese volt; a kismenesség látóhatára a falu, kúriája olyan, mint a paraszt szegényes vályog- vagy faháza, birtoka néhány hold föld, műveltsége paraszti” (Egyed 1981: 41–42). Körükből kerültek ki a települések kézműves iparosai és hivatalnokai – gazdatisztek, papok, tanárok, ügyvédek, orvosok –, a jobbágyfelszabadítás után pedig a falusi armalisták többsége beolvadt a parasztságba.

később, 1775-ben egy erdélyi mesterembereket összeíró adatforrás szerint a 60 éves havadtői Szopos Sigmond kerekas mesterként dolgozott (Szabó T. 1947: 21).

Mivel kőfaragónk azonosításában biztos fogódzó a 4 sírjel aláírása, melyek motívumai és betűtípusai alapján legalább 10 további sírkő készítését köthetjük a nevéhez, tevékenységének fő periódusát az 1840–1850-es évekre tehetjük, ebből következően születésének valószínű ideje sem lehet korábbi a századfordulónál. Az identifikációt nehezíti az azonos nevű rokonok sora. A havadtői református egyház 1788-tól vezetett anyakönyve szerint a Szopos nevű családokban a 18. század végén 4 gyermeket kereszteltek István névre – ám kettő közülük nem érte meg a századfordulót (MMÁlt HRA I.). A kör szűkül ugyan, de faragónk kiléte továbbra sem egyértelmű: adott egy 1798-ban, illetve egy 1814-ben született Szopos István. Az armalista talán a nemesi felmenőire büszke idősebb lehet.

Személyét a rendelkezésünkre álló 19. századi iratok alapján követjük tovább. Egy 1869. december 31-i állapotokat rögzítő népszámlálás adatsoraiban rögzítésre került a megkérdezettek írni-olvasni tudása is, ez alapján az 1798-ban született „idős Szopos István” analfabéta. A rokonság másik ágához tartozó, 1814-es születésű Szopos István írástudóként immár egyedülként jön szóba az azonos nevű havadtőiek közül (MMÁlt Na 1870). A többféle adatforrásban elszórt életrajzi adatok összefésülésével végül kirajzolható a kőfaragó személyi profilja, anélkül azonban, hogy a köveken kívül bárhol előfordult volna említés kőfaragói tevékenységéről.

A magát ármálistaként jegyző Szopos István 1814 májusának második felében született Havadtőn, apja az 1790-ben született Szopos Imreh, anyja a szintén 1790-es születésű „Szopos Imrőné Mária”; apai nagyapját Szopos Jánosnak hívták. István keresztelésére 1814. május 25-én került sor,⁸ keresztapja a későbbiekben fontos helyi státusokat betöltő családból származó Szilágyi Mihály. 26. életévébe lépve, 1840. január 5-én összeházasodott Tar Mihályné 20 éves hajadon leányával, Máriával. Az anyakönyv „Párosultak” fejezetének bejegyzése szerint „Szopos Imrénnek 25 éves ifju legény fija István eljegyezvén özvegy Tar Mihálynénak 20 éves hajadon Leányát Máriát, ezen ifjak /: kik mindketten confirmálván vagynak /: az alább irt nem atyafi bizonyságok előtt kikérdeztetvén, a nem erőltetésről külön külön azt felelték: hogy senki sem erőlteti hogy házassági szövetségre lépjenek. Bizonyítjuk. Simon Lajos Lévíta, Tar János Mbiro” (MMÁlt HRA I. 63^v). Házasságukból még azon év novemberében megszületett első gyermekük, Katalin,⁹ három évvel később, 1843-ban pedig Mária jött világra.¹⁰ Felesége házasságuk negyedik évében, 1844. október 27-én, 26 éves korában *forró betegségben* meghalt (MMÁlt HRA I. 90^v).

A László Gergely református lelkész által vélhetően 1850-ben¹¹ az anyakönyv hátsó lapjaira vezetett családlapon Szopos István egyedülállóként jelenik meg, két gyermeke, Kati és Mária szintén vele van (MMÁlt HRA II. 114^v). Apja az 1857-ben végzett népösszeírás (MMÁlt Na 1857) adatsorában már nem szerepel: az elhalálozottak listájából kiderül, hogy Szopos Imreh még az év első harmadában, március 23-án elhunyt tüdőgyulladásban, 68 évesen (MMÁlt HRA I. 64^v). Ma is álló sírkövét Menyhárt Károly készítette

8 Az anyakönyvi bejegyzés csak a keresztelés dátumát rögzíti. A kor szokása szerint az újszülött keresztelésére már néhány nappal a születését követően sor került.

9 1840. november 12. Ifjabb Szopos István felesége Tar Mária; Katalin. Bizonyságok: Molnár Kovács János, Trufán István és feleségeik. Bába Béres Györgyné. Keresztelő: november 20. (MMÁlt HRA I. 22^v)

10 1843. Már 5. Ifjabb Szopos Istvánnak feleségétül Tar Máriával született: Mária. K. Anyák: Kovács János ifjabb Trufán István. K. Anyák Kovács Jánosné és Trufán Istvánné Csombor Ágnes. Bába Béres Györgyné. Keresztelő: Mar 8. (MMÁlt HRA I. 25^v)

11 Ez az utolsó évszám, amely a bejegyzettek születési adataként szerepel.

el, az azon feltüntetett *nemzetes* cím pedig végre egyértelművé teszi, hogy a kőfaragó apja armális birtokosa vagy a cím örököse volt, tehát ezt örökölte tovább Szopos István is. E cím sírkövön történő jelölése az identifikációs szándékon túl arra is utalhat, hogy az 1848 utáni évtizedben még mindig rangot jelentett a falusi közösségben a korábbi társadalmi besorolás, s azt az azonos társadalmi rétegből származó *nemes és nemzetes Menyhárt Mozsos* fia, a kőfaragó Károly is nagyon fontosnak tartotta.

Az 1857-es összeírás szerint a Havadtő 16-os házszám alatt lakó szereplőnk 43 évesen megkülönböztető jelzővel, ifj. Szopos Istvánként jelenik meg, második felesége Anna.¹² A család lajstromba vett gyermekei: az első feleségétől született, már ismert Mária (1843), illetve második feleségével közös/közösen nevelt (?) gyermekek: György (1846), Sándor (1850), Ida (1851), Pista (1855). Katalin leánya már nem szerepel itt: az összeírás évében „erőltetés nélküli szeretetét nyilvánította mátkája iránt”, és férjhez ment „egrestői katolikus ifjulegény Intze János”-hoz (MMÁlt HRA I. 77^r).

Az 1869. december 31-i állapotokat rögzítő népszámlálás még több adatot szolgáltat az armalista személyét illetően. Havadtői Szopos István születési éve 1814, a felmérés évében 55 éves, vallása év. réf., nős, gazdálkodó, a saját tulajdonában lakik, tud írni és olvasni. Felesége Bagosi Anna, aki 1812-ben született (tehát két évvel idősebb a férjénél), katolikus, Farkaslakán született, olvasni tud, de írni nem. A családból ekkorra már ki-repültek a gyermekek, csak ők ketten éltek Havadtő Nagy utcájának 16. száma alatt.¹³ Házuk egy szobából és egy előszobából álló lakás volt, melyhez egy fészter és egy pajta tartozott, azokban két marhát és két juhot tartottak (MMÁlt Na 1870).

A jelentősebb birtok nélküli kishemesi családból származó Szopos István a kőfaragói pályáját az eddig fellelt, biztosan általa faragott legkorábbi kő alapján legkésőbb 27 évesen kezdte, első szignált kőve 1841-es datálású, melyet az 1 éves 3 hónapos Bandi János sírjára készített.¹⁴ Az armalista rangjára büszke István írni-olvasni tudásával a helyi társadalomban kétségtelenül kiemelt helyzetben volt: bő negyedszázaddal később is csak 78 személy (11,57%) volt írástudó a 674 fő közül (82,94% analfabéta) (MMÁlt Na 1870). Kőfaragói tevékenységét valószínűleg kedvezőtlenül befolyásolta a vele azonos időben, 1840-ben induló fiatal és igen tehetséges Menyhárt Károly munkássága, akinek a faragott síremlékei művészi megformálásuk által messze túltettek a rövid, standard szövegből és a díszesebb változatban is csupán apró virágdíszítményből álló Szopos-féle kisméretű, rusztikus sírköveken.

Az anyakönyv elhalálozási rovata szerint 1870. április 10-én az immár nem ifjúként, hanem „közepső”-ként emlegetett Szopos István viszonylag fiatalon, 56 éves korában, tüdőbajban hunyt el (MMÁlt HRA II. 85^r). Menyhárt Károly, a falu neves kőfaragója által elkészített egyszerű sírkövére elmaradt az armalista azonosítás, eszerint a rendi társadalom felbomlása után negyedszázaddal már nem volt releváns az egykori társadalmi státus megjelölése.

12 Ha össze is házasodtak, az nem Havadtőn történt, az anyakönyv nem tartalmaz erre vonatkozóan bejegyzést.

13 Anyja, Szopos „Imrőné” Mária a szomszédban vagy a ház külön számozott szobájában, a 15. házszám alatt lakott.

14 A kutatás további feladata a mester által készített valamennyi sírkő azonosítása.

TOVÁBBI TERVEK HAVADTÓN

Az értékfeltáró beavatkozással megnyílt a mentő konzerválás és restaurálás útja egy kompakt, 19. századi temetkezési hely látogatható sírkertté alakítása előtt. A helyi jelentőségűnek induló program eredményének kulturális és tudományos értéke túlmutat a falu és a régió határain, Havadtó „felfedezett” régi temetője által egész Székelyföld gazdagabbá vált egy kallódó művelődéstörténeti objektummal. Konkoly György magyarországi okleveles kőszobrász-restaurátor szakvéleménye szerint a köveken található motívumok és ábrázolt jelenetek nagyon változatosak, ezzel együtt hiteles lenyomatai a korabeli világlátásnak, életérzésnek. A mesterek a talált homokkövek természetes formáját nagyszerűen felhasználták a tervezett motívumok kialakítása kapcsán, azok részévé tették, ezáltal számottevő egyedi alkotásnak is tekinthető emléket láthatunk a sok-sok kvalitásos mestermunka között, amelyeket mindenképp tovább kell örökíteni az utókor számára konzerválás és restaurálás által (Konkoly 2014).

A terepmunkálatokat követően felmérésre került a régi temető teljes sírkőállománya, elkezdődtek egy részletes sírkőkataszter és a sírfeliratok repertóriumának munkálatai. Az átfogó fotódokumentáció mellett a faragott darabok pontozásos technikával történő grafikai feldolgozása látványosan megjeleníti, olvashatóvá teszi a kopott motívumokat és feliratokat is.

Az új információk – adatok, motívumok, építáfiumok – birtokában a továbbiakban a kutatás az élő falu–halott falu párhuzamos világára, a kistérség és a falu temetkezési szokásainak 18–20. századi alakulására, a temetőbeli jelek és reprezentációk rendszerére, a sírkőfaragó szakma régióbeli és helyi megjelenésére, professzionalizálódásának fokozataira, a sírkőfaragó családok és tagjaik azonosítására, az ideiglenes sírjelek és a reprezentatív sírkövek összehasonlítására koncentrálnak. A Marosvásárhelyi Állami Levéltár, a Havadtói Református Egyházközség irattárának dokumentumai alapján, valamint a térség temetőinek vizsgálatának a kollektív emlékezet adataival történő egybevetésén keresztül a továbbiakban elvégezhető Havadtó kiemelt székelyföldi sírkőfaragó központként történő értékelése.¹⁵

15 Ezúton megköszönöm Pozsony Ferenc biztatását és helyszíni szemléje során nyújtott szakmai tanácsait, Péterfy László önzetlen támogatását, a havadtói temetőről készített dokumentációjának a rendelkezésemre bocsátását. Fehér János művészettörténésznek a 18. századi egyházi dokumentumok átírásáért, Kocs Jánosnak, az Erdélyi Genealógiai Társaság elnökének az anyakönyvek digitalizált másolatának az átadásáért – s ezáltal a kutatómunka felgyorsításáért – mondok köszönetet. Vargha Mihály, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója a szakmai háttér biztosításával és intézményi támogatásával sokat segített a kutatás során, a terepmunka során nagy hasznát vettem a Szőcsné Gazda Enikővel folytatott szakmai beszélgetéseknek. Szeles József restaurátor a kövek átrajzolásával a továbbiakban is segíti a feldolgozást.

SZAKIRODALOM

BALASSA Iván

1992 *A magyar falvak temetői*. Corvina Kiadó, Budapest.1992 *A székelyföldi Erdővidék temetői*. Ethnica, Debrecen.

BARTHA Elek

1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*. Ethnica Kiadás, Debrecen.

BENKŐ József

1999 *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe. II. könyv. A székelyek földje*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

DEMÉNY Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi)

1997 *Székely Oklevéltár IV. Új sorozat IV. Székely népszerűség-összeírások 1575–1627*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

DEMETER Lajos

1997 *A sepsiszentgyörgyi régi zsidó temető sírköveiről*. *Acta III/2*. 137–146.2001 *A sepsiszentkirályi református temető és régi sírkövei*. *Acta VII/1*. 343–372.2005 *A háromszéki temetők jelképvilága*. In: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7*. I. kötet. Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 373–410.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

GYULAI Éva (szerk.)

2005 *Erdélyi Királyi Könyvek. Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*. 30. kötet. DVD–ROM. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest.

HEREPEI János

1988 *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KELEMEN Lajos

1977 *Művészettörténeti tanulmányok I–II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KONKOLY György

2014 *Szaktelemény Havadtő 19. századi temetőjében feltárt síremlékek konzerválására, illetve restaurálására*. Kézirat, a Pro Havadtő Egyesület tulajdonában.

KÓS Károly

1978 *Építkezés*. In: Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – dr. Nagy Jenő: *Kis-Küküllő menti magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 13–98.

NAGY Zsolt

2013 *A halott-tisztelet kegyeleti helyszínei – társadalmi differenciálódás és a nemzeti szervezeti nyomai a gesesi temetőkben*. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 721–738.

NÉMETH Lajos

1983 *Funerális művészet*. *Ars Hungarica*. (1) 7–19.

PÉTERFY László

1977 *Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben*. *Folklór Archívum 7*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 79–163.1983 *Kőből készült sírjelek a Kis-Küküllő és a Nyárad mentén*. *Ars Hungarica*. (1) 77–86.

2005 *Marosszék régi sírkövei*. A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

POZSONY Ferenc

2015 Kalotaszegi sírkövek. In: Vincze Szabolcs: *Kalotaszegi sírkövek. Fotóalbum*. EXIT Kiadó, Bánffyhunrad, 6–17.

SARUDI SEBESTYÉN József

1991 Háromszéki temetők sírköveiről. *Pavilon* 5. 30–35.

SEBESTYÉN Károly

1907 Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő* VIII. (1–2) 105–110.

SZABÓ T. Attila (levéltári forrásokból közléteszi)

1947 *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 208.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

SZÁDECZKY Lajos, dr. (szerk.)

1898 *Székely Oklevéltár VII. 1696–1750*. Ny. Gombos Ferencz Lyceum-Nyomdájában, Kolozsvárt.

SZÁLKAI Tamás

2010 *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban a Hajdú-Bihar megyei levéltár egyéni címeres nemeslevelei (1535–1811) és nemesi iratai alapján*. Debreceni Egyetem, Történelmi Doktori Iskola, doktori értekezés. Elérhetőség: http://www.science.unideb.hu/media/document/100621_szalkaitamas.pdf. (Letöltés: 2014. december 27.)

SAJTÓ

FURUS Levente

2012 Amikor a szorgalom butasággal párosul. *Háromszék*. 2012. október 26.

LÉVAI Barna

2012 Odalett Árkos régi temetője. Sírrombolás vagy temetőrendezés? *Székely Hírmondó*. 2012. október 29.

MÁTHÉ Árpád

2012 Ha a tájékozatlanság rosszindulattal párosul. *Háromszék*. 2012. november 2.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2012 Falhoz állított múlt. *Háromszék*. 2012. november 2.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MMÁLt HRA – Maros Megyei Állami Levéltár, Anyakönyvi fondok, 1013-os és 1014-es dosszié. Havadtői Református Anyakönyv I. 1788–1861; II. 1862–1883.

MMÁLt HREi – Maros Megyei Állami Levéltár, 570-es fond, 665-ös leltárszám, 23-as dosszié. Havadtői Református Egyházközség iratai, 1765.

MMÁLt Na 1857 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 34-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1857.

MMÁLt Na 1870 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 204-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1870.

PIETRE FUNERARE CIOPLITE DIN SECUIME. MONUMENTE FUNERARE „DESCOPERITE” LA VIFOROASA

În 2013–2014 în cimitirul vechi din satul Viforoasa (jud. Mureș) a început un program de reabilitare, inițiat de Asociația Pro Viforoasa, în parteneriat cu Muzeul Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe). Într-o primă fază voluntarii locali au început excavarea și curățarea pietrelor scufundate sau demolate, apoi le-au amplasat în locul lor original cu intenția de a le conserva *in situ*. De la începutul proiectului au reamplasat în total 421 de pietre funerare cioplite în mare parte de meșteri locali, jumătatea lor fiind confecționată în secolul XIX, cealaltă jumătate în prima parte a secolului XX. Odată cu etapa de excavare a început și șirul descoperirilor științifice: pe lângă motive, epitafuli, piese dispărute au fost găsite chiar și numele unor meșteri necunoscuți. Toate aceste date vor contribui la corectarea și completarea cunoștințelor acumulate până acum în legătură cu satul, cimitirul și meșterii pietrari din localitate.

RESEARCH OF CARVED TOMBSTONES IN SZEKLERLAND. THE “REDISCOVERED” GRAVESTONES IN VIFOROASA

In the old cemetery of Viforoasa (Mureș County) a rehabilitation program has been initiated in 2013–2014 by the Pro Viforoasa Association along with the Szekler National Museum (Sfântu Gheorghe). At a first stage local volunteers started the excavation and cleaning of the sunken or fallen carved tombstones and raised these to their original position with the intent of *in situ* conservation. Since the beginning of the project a total number of 421 tombstones have been restored, initially carved by local craftsmen. About half of the stones were sculpted in the 19th, while others at the beginning of the 20th century. Along with the excavations a whole range of scientific discoveries have been made: besides supposedly missing motifs, texts and pieces there have been revealed names of previously unknown craftsmen. All these data will serve to correct and expand the knowledge regarding the village, its graveyard and its local professional stonecutters.

RAJZOK

1a. Elsüllyedt sírkő
(Péterfy László rajza – PL, 1980)

1b. Újraállított sírkő
(Szeles József rajza – SzJ, 2014)

1c. Taar Mihálnő elsüllyedt 1860-as sírköve
(PL, 1980)

1d. Taar Mihálnő tetemei fölött
újraállított faragott sírkő (SzJ, 2014)

2a. Nemes és nemzetes Isák Péter elszüllyedt sírköve (PL, 1980)

2b. Nemes és nemzetes Isák Péter olvasható epitáfiuma (SzJ, 2014)

2c. Gaál Gábor és felesége sírköve (PL, 1980)

2d. Gaál Gábor és felesége sírköve. Az elhalálózás 20. századi évszámái végül a melléje emelt modern obeliszkre kerültek (SzJ, 2014)

3a. Ismeretlen elhunyt sírköve – ismeretlen kőfaragó munkája, 1841 (PL, 1980)

3b. Ugyanaz: Havadi Borbára sírköve, Sz I monogrammal (SzJ, 2014)

3c. Tar Jánosné 1841-es datálású sírköve a kőfaragó aláírásával – Irta Szopos Is (SzJ, 2014)

3d. Kisgyermek számára 1841-ben készített sírkő – Irta Szopos Ist : armálista (SzJ, 2014)

4a. Taar Mihály *jon honfi* síremléke – hátoldalán lévő felirata: 1852 – *Készítette Menyhart Károly* (PL, 1980)

4b. Az *erényes gazda* státust a kézben tartott hét gazdasági eszköz mellett a sírjel alsó részén egy nagyméretű eke is hangsúlyozza (Szj, 2014)

4c. Taar Mihály sírkövének a hátoldalára faragott titokzatos dombormű (PL, 1980)

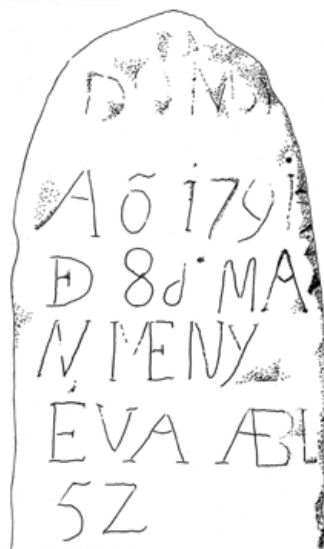

4d. A Taar Mihály temetésére készített eredeti, 1824-es írott követ föld alatti ékként használták az 1852-es reprezentatív síremlék rögzítéséhez – utóbbin, 28 év távlatából, tévesen 1 évvel későbbre keltezték Taar Mihály halálát (Szj, 2014)

5a. A temető rehabilitációja során előkerült 1795-ös (esetleg 1793-as) datálású sírkő (Szj, 2014)

5b. 1791-es datálású sírkő (PL, 1980). A síremléknek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett

5c. A halált stilizált koponyával ábrázoló sírkő (PL, 1980). A síremléknek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett

5d. Őrdarut ábrázoló figurális síremlék (PL, 1980). A síremléknek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett